

З ІСТОРІЇ ПАМ'ЯТОК ФОРТИФІКАЦІЇ

Світлана Шмиголь

ДО ПИТАННЯ РУЙНАЦІЇ ЗАМКУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СУБОТОВІ В 1664 РОЦІ

Суботів — родовий маєток Хмельницьких. Найдавніша нині документальна згадка про село (на той період — хутір) датується 1616 р. Згідно з найпоширенішою версією, воно було дароване корсунсько-чигиринським старостою Яном Даниловичем батькові Богдана за хорошу службу. За іншою — Михайло Хмельницький цього ж року придбав хутір у Чаплинських [3].

Однак побутує думка, що Михайло Хмельницький з'являється у Суботові ще в другій половині 80-х років XVI ст., а хутір отримав за службу чи придбав (можливо, у Чаплинських. — С. Ш.) близько 1580 р. [4]. До речі, сам Богдан, а пізніше й автори деяких літописів вказували на це. Власне, так стверджує і привілей Владислава IV, виданий у липні 1646 р., де зазначається, що Михайло Хмельницький понад 40 років тримав Суботів безперервно, тобто з кінця 70-х років XVI ст. [11, с. 18].

Станом на сьогодні немає одностайної думки як про рік заснування та першу згадку про село, так і про дату руйнації Суботова.

Проаналізувавши ряд наукових праць українських дослідників, можна констатувати, що вони подають інформацію про руйнування Суботова у 1664 р. як наслідок нападу польсько-шляхетського війська під очільництвом Стефана Чарнецького. Але посилаються вони на Чернігівський літопис XVIII ст., який є умовною пам'яткою козацького літописання XVII—XVIII ст.

Так, Аркас М. стверджує: «У 1664 році Поляки, під проводом Чарнецького, захопили за якийсь час Суботів, і Чарнецький той

звелів викинути з домовини кістки ненависного Полякам Хмельницького...» [1, с. 213].

Максимович М. пише: «... А Чарнецкий (говорит Черниговская летопись), Бужин и Суботов спалил...» [10].

Смолій В., Степанков В. також подають подібну інформацію: «За Чернігівським літописом, у 1664 р. С. Чарнецький спалив Суботів...» [12, с. 595].

Варто наголосити, що факт руйнації Суботова та наруги над прахом Богдана Хмельницького і його сина Тимоша зазвичай згадується у одному контексті.

Одним із головних джерел козацької доби дійсно вважаються літописи. Хоча, зважаючи на людський фактор, у них могли, свідомо чи несвідомо, допускатися помилки та неточності.

Літопис Самовидця, Самійла Величка, Чернігівський літопис та Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки — це на сьогодні ті свідчення та писемні джерела, на які століттями посилаються дослідники козацької доби [6, с. 27].

Розпочнемо аналіз фактів, поданих у них.

Отже, у Чернігівському літописі, на який в основному посилається значна кількість науковців, читаємо: «Року 1664 ... Того ж року Чернецкий з жолнірами своїми в пост великий, в середу першого тыждня о вечерной годині пришо до Чигирини и облегл Сірка в Бужині. А Сірко на самый день Воскресения Христова вышедши з своїми козаками з замочку, инсперате, вдарил на ляхи и много их постинал и поколол и пошол в поля, чрез Медведовку волно. А Чернецкий Бужин и Суботов спалил» [14].

Майже ідентичні свідчення знаходимо у Літописі Григорія Граб'янки: «Року 1664. ...В той же рік воевода руський Чернецький обліг у Вужині кошового війська запорізького Сірка. Та Сірко на сьомий день світлого воскресіння господнього вирвався з замку, перебив силу ляхів та, прорвавши з військом облогу, пішов у степ. Тоді Чернецький спалив Бужин та Суботів, а тіла Богдана Хмельницького та його сина Тимоша повикидав з домовин» [7].

Зважаючи на наведені вище цитати, цікавим видається те, що Літопис Самовидця, який, вочевидь, є найбільш наближеним у часі до досліджуваної події, не фіксує той факт, що військо Чернецького наближалось до Суботова в 1664 р., хоча описує події, які ніби-то передували цьому та наведені у літописах вище: «...Где Чернецький прислал килка корогвей жолніров у Чигирин, с которими чигиринци противко гетмана Бруховецкого мужне стали и килка недель боронилися, любо немало приступов было, также и гранатами докучали, где Тетера гетман зятягнувши татар, ишол на оборону Чигирина. О чом увідомившись, гетман Бруховецкий отступил от Чигирина ку Бужину, где знялся з Сірком и там гетман Тетера з ордою і з жолнірами налігал барзо Бруховецкому гетманові...

...Того ж часу Чернецький поосажовал фортеці в Чигирині, Корсуні, Білої Церкві жолнірством, где тилко тие городи не горнулися до гетмана Бруховецкого, а инні усі отлучилися от Тетери, аж по самій Дністр» [9].

Про свідчення у Літописі Самійла Величка згадуватиметься пізніше, враховуючи цікаву інформацію у ньому.

Варто наголосити, що останнім часом виявляються факти, на які майже не зверталася увага раніше, але вони є вагомими та в сукупності суперечать тому, що Суботів піддався руйнації в 1664 р.

По-перше, третя дружина Богдана Хмельницького Ганна Золотаренко після смерті чоловіка певний час жила в гетьманському маєтку в Суботові, імовірно, до 1671 р., коли прийняла чернечий постриг та під ім'ям Анастасія пішла до Києво-Печерського жіночого монастиря [16].

По-друге, за свідченням случького архимандрита Феодосія Василевича-Баєвського, який мав своїх посланців у Чигирині, київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський жив разом з Юрієм Хмельницьким у Суботові у 1665 року [11, с. 153]. Звичайно, з Історії Русів нам відомо, що в 1664 р. Стефан Чернецький на два роки полонив Юрія Хмельницького і Йосифа Нелюбовича-Тукальського та відвіз до фортеці Мерієнбург (Мальборкський замок).

Але Петро Дорошенко доклав зусиль, щоб витягти їх з полковником Григорієм Гуляницьким із мальборкської тюрми, залучивши до цієї справи навіть кримського хана Мухамед-Гірея IV. Історик Юрій Мицик вказує, що сталося це у грудні 1665 року [11, с. 153].

По-третє, потрібно взяти до уваги висновки георадарних та архітектурно-археологічних досліджень 2019 р., які проводила Волино-Подільська археологічна експедиція Інституту археології Національної академії наук України (під керівництвом старшого наукового співробітника відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології Національної академії наук України, кандидата історичних наук Лариси Виногородської) у Свято-Іллінській церкві в с. Суботів та навколо неї. Метою досліджень був пошук поховання гетьмана Богдана Хмельницького за допомогою нових неінвазійних геофізичних методик. Перш за все, георадарами було проскановано стіни та підлогу церкви і територію навколо неї. Над цим працювала група геофізиків Київського національного університету імені Тараса Шевченка (у складі кандидатів історичних наук Р. Хоменка, А. Чернова, К. Бондар), а пізніше — група вчених Національного університету «Львівська Політехніка» під керівництвом завідувача кафедри реставрації доктора архітектури М. Бевза (у складі І. Ільчишина, кандидата архітектури Ю. Лукомського, архітектора В. Бевза). Увагу науковців найбільше привернув виявлений об'єкт у західній частині церкви – посередині, навпроти входу на глибині від 3,5 м до 5,5 м, який нагадував склеп [2]. Під час наступних етапів — стрічкового шурфування стін, пробного буріння та дослідження інспекційною камерою — науковці все більше схилилися до думки, що нововиявлений об'єкт — склеп Богдана Хмельницького.

У зв'язку з даним відкриттям та з метою виявити нові джерела, які стосуються життя та діяльності Богдана Хмельницького, українські науковці отримали змогу попрацювати у польських архівах. Як наслідок, відомий український історик, професор Тарас Чухліб оприлюднив сенсаційне відкриття 8 липня 2019 р. на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» у Києві. Він говорить, що насправді в 1664 р. польське військо взагалі не наближалось до Суботова і зазначає: «У війську польського гетьмана Стефана Чернецького, яке ввійшло весною 1664 р. для захоплення Правобережжя, служив ротмістром такий собі Ян Флоріан Дробиш-Тушинський. Він залишив ґрунтовний рукописний щоденник, де детально

описав усі тогочасні події. І що ж пише Дробиш-Тушинський про похід Чарнецького? «Рік 1664... Король пішов до Польщі, а ми на ту сторону Дніпра з паном Чарнецьким перейшли. Ціле літо військо добувало міст в Україні — Ставища, Лисянку та інші». З особливих подій польський очевидець пише про розстріл Івана Виговського в тому ж році, але нічого про напад на Суботів і викидання праху Богдана Хмельницького! Якби це насправді відбулося, хіба б її не занотував цей сучасник? Нічого немає про дану подію й у «Клімактерах» Веспасіана Коховського, і щоденникових записах ще одного очевидця тих подій — Миколая Ємиловського. Мало того, сам Стефан Чарнецький нічого не згадує про цю трагічну для нас подію у своїх тогочасних листах-звітах до короля. То звідки автори Літопису Граб'янки та Чернігівського літописця, які були написані на початку XVIII ст., тобто через 50—60 років після самої події, черпають свої повідомлення про згадувані обставини?» [15]. Важко не погодитися з даною цитатою, яка водночас є вагомим аргументом факту непричетності польського війська до спустошення Суботова у 1664 р.

Думку українського історика поділяє пєтербурзька україністка Тетяна Таїрова-Яковлева, яка активізувалася у темі дослідження поховання Богдана Хмельницького в Іллінській церкві після початку дослідних робіт ІА НАН України з 2019 р. Однак, у її наукових працях, присвячених даній темі, можна виокремити свідчення, які підтверджують виголошену раніше думку про руйнацію Суботова. Вона констатує: «У жодному з численних польських щоденників учасників кампанії 1664 р. немає й натяку на цей «подвиг» С. Чарнецького. Зокрема ті події описували Й. Єрлич, М. Єрмоловський, В. Коховський. Детально про хід воєнних дій свідчив Самовидець. Крім того, маємо численні докладні реляції Г. Косагова та І. Брюховецького, які захищали регіон від польських сил. І ніде не знайти бодай

згадки про трагедію у Суботіві» [13].

Валентин Лазуренко також наголошує, що сучасні фахові дослідження українських вчених не підтверджують факту нападу Стефана Чарнецького на Суботів у 1664 р. та здійснення наруги над прахом гетьмана Богдана Хмельницького і його сина як наслідок. Він констатує: «А тому можемо припустити, що у Літопис Григорія Граб'янки, та й у Чернігівський літопис, могла бути свідомо (?), за чиеюсь вказівкою, чи й несвідомо, внесена вигадана інформація про напад карального загону на Суботів» [5, с. 108].

Зважаючи на всі поки що наявні свідчення, можемо стверджувати, що нападу на Суботів польським військом у 1664 р. дійсно не відбулося. Імовірніше всього, це сталося через 14 років після загальноприйнятої дати — у 1678 р. під час другого Чигиринського походу.

У контексті даного твердження звертаємо увагу на Літопис Самійла Величка, де повідомляється, що «...року від створення світу 7186, а від пришествия у світ творячого слова божого 1678 ... Сподіваючись врятуватися від біди, багато канівських людей втекло й замкнулося тоді у велику кам'яну церкву старого й красного Канівського монастиря, але турки, достатньо обклавши ту церкву навколо дровами й соломкою, запалили її разом з усім тим монастирем і всіх людей у церкві задушили. І, нарешті, повертаючись від Канева додому, вони віддали вогню і всеконечному вельми плачливому запустінню Черкаси, Корсунь, Стеблів, Суботів та інші українські міста й села — люди з них від страху повтікали» [8]. Звісно, дане твердження потрібно підкріпити іншими джерелами, щоб отримати точну картину.

Стан Суботова та залишків гетьманського маєтку в наступні століття, а також доведення причетності Оманської імперії чи іншого війська до спустошення Суботова є темою для окремих подальших досліджень.

Джерела та література

1. Аркас М. М. Історія України-Русі [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002611
2. Архітектурно-археологічні дослідження на території церкви святого пророка Іллі в Суботіві. Пресслужба НАН України (Мазуренко С. А.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iananu.org.ua/novini/ekspeditsiji/913-arkhitekturno-arkheologichni-doslidzhennya-na-teritoriji-tserkvi-svyatogo-proroka-illi-v-subotovi>
3. Горішній П. А., Гуржій О. І., Мицик Ю. А. СУБОТІВ, село [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Subotiv_selo_Chyhyrnskoho_rnu_Cherkaskoi_obl
4. Кукса Н. В. Історичні поховання XVII—XVIII ст. в Суботіві [Електронний ресурс]. Режим доступу: (<http://www.hetman.tv/nomera/2012/2012-2-43/istor41.html>)
5. Лазуренко В. М. Богдан Хмельницький і навпротистояння церков Суботова. Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2021. 232 с.
6. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького.

- Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. 76 с.
7. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. К. : Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
 8. Літопис Самійла Величка [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/966-578-147-2/966-578-147-2.pdf> ст. 599
 9. Літопис Самовидця [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/samovyd/sam03.htm>
 10. Максимович М. Києвъ явился градомъ великимъ...: вибрані українознавчі твори [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://shron3.chtyvo.org.ua/Maksymovych_Mykhailo/Kyev_iavylsia_hradom_velykum_Vybrani_ukrainoznavchi_tvory.pdf
 11. Мицик Ю. А. Чигирин — гетьманська столиця. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 392 с.
 12. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). 2-ге вид., перероб. К.: Либідь, 1995. 624 с.
 13. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. *Український історичний журнал*. 2020. Число 4. С. 21. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/UII_2020_4_4
 14. Чернігівський літопис. Підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика). *Сіверянський літопис*. 1996. №4 (10). С. 105—122. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/chernlet/chern06.htm>
 15. Чухліб Т. Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179698/18-Chukhlib.pdf?sequence=1>
 16. Яценко О. О. Три любові гетьмана Богдана Хмельницького: історична правда і художній домисел літературно-художньої інтерпретації жіночих образів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=17776&chapter=1>